

Dit boek kwam tot stand met steun van het Nederlands Letterenfonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds.

© 2015 Luuc Kooijmans

Omslagontwerp CMRB

Foto auteur Tom van Son

Foto's binnenwerk Theo Naessens

Zetwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

www.prometheusbakker.nl

ISBN 978 90 351 3796 7

HET GEHEIM VAN DE VALERIUSSTRAAT

‘Ik heb zojuist mijn doodvonnis gekregen,’ vertelde mijn broer Marc mij in het voorjaar van 2008 door de telefoon. Hij was net terug uit het ziekenhuis, waar bij een controle was vastgesteld dat hij kanker had in een stadium dat geen hoop bood op overleven. Waar heb ik nog tijd en mogelijkheden voor, dacht hij vervolgens. Hij wilde iets nalaten. Hij besloot tot het schrijven van een bundel met stukjes waarin hij vertelde wat hem tijdens zijn betrekkelijk korte leven had bewogen, onder de titel *Een weg tot Niets*. Een van die stukjes ging over een lotgenoot die letterlijk een doodvonnis had gekregen. Het heette ‘Het geheim van de Valeriusstraat’.

‘Opa en oma woonden sinds 1937 in de Valeriusstraat in Amsterdam,’ vertelde Marc, en hij beschreef hoe wij daar in de jaren zestig vanuit Zeist op bezoek gingen.

Na het aanbellen bij huisnummer 102 klonk een droge tik en zwaaide de deur open – maar de deuropening bleef wonderlijk leeg. Voor ons lag een gang met als een stille waterval een trap die bovenaan naar een overloop draaide. Via de overloop bestegen wij een tweede trap. Bovenaan die trap stond opa, met das, vest en colbertje onder zijn kleine witte baardje, ons hartelijk op te wachten. Geïmponeerd betrad ik een vooroorlogse wereld van hoge kamers, met meubelen en klokken van een glanzende oude houtheid die ik niet kende. Mijn tante Zus bewoog met een onberispelijke, statige, ouderwetse elegantie door het huis. De klokken tikten en sloegen maar leken niet te lopen, niets was veranderd sinds het vorige bezoek; of sedert dertig jaar. Mijn opa had

een onvergetelijke stem, waarin voor ons kinderen een contrapunt van vriendelijke snaaksheid tegen een autoritaire toonzetting was te horen. Bedrukt zat ik op het puntje van een stoel, misplaatst in de tijd.

Overheersend groot en plechtig ingelijst hing boven de secretaire aan de muur een foto van een jongen. Ervoor stond een wit kruis, dat met zijn wijd uitgespreide armen ernst en lijden van een graf suggereerde. De jongen was gestorven, maar er was iets mee. Hij was oom Wim werd mij verteld. Ik keek naar zijn gezicht en zag dat hij te jong was om een oom te zijn. Hij was gestorven en er hing een onafwendbare, eeuwige rouw omheen, een geheimzinnige wanhoop die nooit tot rust zou kunnen komen.

Oma was de moeder geweest van negen Kooijmannen, waaronder vier vrouwen. Toen zij in 1968 stierf hield mijn aangetrouwde oom Sjoerd een rede, waarin hij sprak van ‘de stoere, intelligente, lichtgeraakte Kooijmannen, die koppig kunnen zijn, die – als ze zich iets in het hoofd hebben gezet – van geen wijken willen weten, die zich kunnen gedragen als oudtestamentische patriarchen. Dat is nu eenmaal een familietrek. Misschien een stuk diep ingeworteld calvinisme. Voor een echte Kooijmans is tolerantie eerder een afwijking dan een deugd.’

Ik werd, negen jaar oud, te jong bevonden om oma opgebaard te zien, de begrafenis bij te wonen, de worsteling met emoties te zien van de patriarchen, en een begin te maken met overdenkingen over mijn lichtgeraakte, koppige, intolerante karakter. Oma was nu ook een lijk. Bij een echt verdriet werd haar dood aanvaard zonder wanhopige spijt die haar uit de grond wilde zingen. Na haar dood werd er soms nog over haar gesproken, met liefde en waardering.

Over mijn onbekende oom Wim werd nooit gesproken. Zijn dood viel veel verder terug in de tijd, maar bleef bedekt met stilte. Zo zichtbaar en nadrukkelijk als zijn portret aan de muur gehangen was, zo onbespreekbaar en onbenaderbaar was het verhaal erachter. Het was duidelijk dat ik erover zwijgen moest. Ik vermoedde dat de trekken en kaken van elke lichtgeraakte Kooijmans akelig zouden verstijven als ik

een vraag zou stellen. Onschuldige vragen over oom Wim leken niet te bestaan.

Onthullen is geen familietrek. Als onschuldige kinderen of ongevoelig rechtlijnige pubers stelden mijn broer en ik soms toch een losse vraag, legden een verband met familie verhalen, probeerden het tentoon-gestelde geheim bij elkaar te puzzelen.

Oom Wim was een verzetsheld.

Dat maakte alles nog raadselachtiger.

Waarom werd er over een verzetsheld gezwegen? Waarom niet de emoties getrotseerd en zijn daden geprezen, zijn harde lot betreurd, zijn korte maar belangrijke leven besproken?

Met kleine puzzelstukjes van gespannen tussenzinnen en verschrikt zwijgen kreeg het geheim van de Valeriusstraat inhoud. En uiteindelijk begon mijn vader te vertellen.

Een deel van het gezin Kooijmans was Duitsgezind geweest, opa lid van de NSB. Al voor de oorlog, in de zeer gepolariseerde crisistijd, was er een koppige scheiding der geesten in het gezin geweest... Er was een onmogelijk loyaliteitsconflict ontstaan dat zijn vernietigende werking ontleende aan de terugwerkende kracht: niets viel meer terug te draaien, nergens kon op worden teruggekomen, stoere onbenulligheid en vergissingen waren dodelijk geweest. Schuld en verwijten werden leden van mijn zwijgende familie.

We hadden nog een geheimzinnige oom, ook gestorven voordat wij waren geboren. Hij was aangetrouwd, hij heette Jan Boreel. Zijn naam werd wel eens genoemd, altijd op een toon waaruit respect en genegenheid sprak, maar in de jaren tachtig dook hij in openbare geschiedschrijving op als een fanatiek nationaalsocialist en een rabiaat antisemiet. Toch verzekerde mijn vader – die je beslist niet van sympathie voor het nationaalsocialisme kon verdenken – dat hij een boeiende, vrolijke, innemende, muzikale, erudiete man was, een welmenend en eerlijk idealist. Kennelijk, concludeerde mijn broer, een welmenend en eerlijk idealist die zich van ideaal vergist had.

In deze oom, schreef hij, ‘was alweer een tegenstelling vlees geworden

die zonder informatie, zonder kennis, het leven van de vorigen zo onbegrijpelijk maakte'. Intrigerend was vooral de vraag waarom de oorlogsgeschiedenis een geheim was geworden. Natuurlijk was het pijnlijk om de NSB in de familie te hebben, maar het verhaal van Wim, de verzetsheld, zou dan juist tegenwicht kunnen bieden. Toch zweeg iedereen, ook over hem.

Dat mijn vader begon te vertellen betekende een doorbraak, maar uit wat hij vertelde zou je niet meteen kunnen opmaken dat hij zelf deel uitmaakte van het geheim. Niet dat hij het verzwegen, maar hij maakte van zichzelf een voetnoot in het verhaal. Zo leek het of wij er niets mee te maken hadden. Toch deed de verkrampde toon anders vermoeden. Die wekte de indruk dat de geschiedenis – ondanks goede bedoelingen – werd getouchéerd. Misschien uit schaamte, of om ons het leed te besparen. Misschien gebeurde het niet eens bewust en had mijn vader zich gewoon een versie van de geschiedenis eigen gemaakt waarmee hij kon leven. Misschien had hij een deel van het verhaal verdrongen omdat het te pijnlijk was. In elk geval was hij niet in staat om het werkelijk onomwonden te vertellen.

Er zat niets anders op dan er zelf naar op zoek te gaan, in de persoonlijke documenten die nog resteerden, en het verhaal te reconstrueren dat de vorige generatie, verstikt door verdriet, schuldgevoel en schaamte, niet uit zijn strot kon krijgen. Niet om iemand te veroordelen of vrij te pleiten, maar om de ongrijpbare doem te verklaren waarmee onze generatie is opgegroeid, de doem die je voortdurend voelde, maar nooit kon benoemen.

Ik speel in dit verhaal dus niet de rol van aanklager of advocaat, en ik treed ook niet op als een detective die een geheim aan het ontrafelen is, want het gaat niet zozeer om een geheim dat moet worden onthuld, als om een verhaal dat het karakter van een geheim heeft gekregen omdat het nooit werd verteld, terwijl het er wel altijd was: in het portret in de huiskamer, in de tranen op 4 mei en in allerlei onverklaarbare emoties. Ik vertel dat verhaal in plaats van degenen die het nalieten, de bewoners van het bovenhuis in de Valeriusstraat: mijn grootouders en hun negen kinderen, van wie mijn vader, Kees, de jongste was. Ik laat hen zoveel

mogelijk zelf aan het woord. Maar waar hun geheugen faalde of woorden tekortschoten, ben ik hun behulpzaam geweest – met gegevens uit archieven die ze niet konden laten verdwijnen.

OORLOG

Een attractie van het bovenhuis in de Valeriusstraat was dat je er op het dak kon. Het gezin van mijn grootouders bewoonde twee verdiepingen en vanaf de bovenste verdieping kon je op het platte dak komen. Daar kon je ver over de stad uitkijken en als ik me over de rand boog voelde ik in mijn maag hoe diep onder me de straat lag. Mijn vader vertelde dat de kat een keer naar beneden was gevallen. Ik stelde me voor dat het arme dier te pletter was gestort, maar hij verzekerde me glimlachend dat het op zijn pootjes terecht was gekomen. Hij vertelde ook hoe hij met zijn zusters en Wim vanaf het dak de oorlog had gadeslagen – Wim zo nu en dan opkijkend uit de boeken die hij moest lezen voor het eindexamen dat spoedig zou worden afgenomen.

Op vrijdag 10 mei 1940 waren ze heel vroeg in de ochtend opgeschrikt door het onheilspellende geluid van het luchtalarm. Het ging door merg en been, want een van de sirenes stond vijf huizen verderop, op het dak van het hoekhuis bij de Emmastraat. Toch was het al bijna gewoon, want in de voorafgaande maanden was er verscheidene keren mee geoefend. Maar dit keer was het menens. Er raasden vliegtuigen over en je hoorde onbekende geluiden: de lage echo van afweergeschut, het denderen van de bommen die op Schiphol neerkwamen.

Wim maakte zich zorgen over zijn zweefvliegtuig, want dat bevond zich in een hangar bij de fabriek van Fokker, en boven Amsterdam-Noord, waar de fabriek stond, waren pikzwarte rookzuilen te zien. Hij was gefascineerd door luchtgevechten en had daar de laatste maanden vaak tekeningen van gemaakt. Nu zag je in de verte soms plotseling werkelijk schermutselingen in de lucht. Mijn vader herinnerde zich nog

goed dat zijn zusje Jo tegen hem zei dat het waarschijnlijk heel slecht was om zoiets te zeggen, maar dat ze eigenlijk blij was dat er eens iets gebeurde.

Jo was twaalf, mijn vader, Kees, tien. Ze waren in huis ‘de kleintjes’. Ze hadden geen idee wat er gaande was. De verhitte discussies aan tafel die waren losgebarsten toen er in september 1939 in Europa oorlog was uitgebroken, waren grotendeels over hun hoofden heen gegaan. De woordwisselingen gingen al tijden over onbegrijpelijke onderwerpen – vooral over godsdienst en over politiek. En over de werkloosheid. Over de Engelsen, en over Hitler. Hun oudere broers maakten ruzie met hun vader. Die minachtte de Engelsen, en beweerde dat Hitler de redder van Europa was. Volgens de jongens was Hitler een ordinaire schoft. Ze bestreden hun vader vooral vanwege zijn sympathie voor de NSB, de autoritaire partij die zich spiegelde aan de ‘nationaalsocialisten’ die de macht in Duitsland hadden overgenomen. Dat die partij kritiek had op de parlementaire democratie, dat was te begrijpen, maar hoe kon je in godsnaam Hitler als lichtend voorbeeld beschouwen als je zag hoe de nazi’s in Duitsland te keer gingen? Hoe kon je het meedogenloos molesteren van politieke tegenstanders rechtvaardigen, en de vervolging van joden? En hoe viel de Duitse agressie in het Rijnland, Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije goed te praten? Hoe moest dat verdergaan, met dat gebral over *Lebensraum*? De jongens raakten alleen al opgewonden door de gebiedende toon die hun vader aansloeg, en de politieke discussies waren eigenlijk van dezelfde orde als het bekvechten dat dagelijks plaatsvond als reactie op de striktheid waarmee hij opdrachten en verboden uitvaardigde en de stelligheid waarmee hij zijn meningen verkondigde. Soms brachten ze hem in het nauw, en dan kon de woordenstrijd eindigen in een algehele schreeuwpartij waarbij met messen en vorken werd gegooid. De kleintjes vonden het beangstigend.

Aan tafel was veel gediscussieerd over de vraag hoe ver Hitler zou gaan. Zou hij Engeland aanvallen, en zou hij in het voorbijgaan Nederland inlijven? Hij had bij herhaling verzekerd dat hij de Nederlandse neutrali-

teit zou respecteren, en de meeste mensen hadden gedacht dat het wel zou loslopen, maar Nederland had zich toch voorbereid. Iedereen wist wat hij moest doen. 's Avonds moest er worden verduisterd, en als de sirenes begonnen te loeien spoedde het hele gezin zich naar de veiligste plek in huis – op de trap naar de voordeur, onder de boventrap. Met pannen op hun hoofd, voor het geval dat er een bom op het huis zou vallen en alles boven zou instorten. Er gebeurde niets, maar er groeide een beklemmende ongerustheid over de jongens, want er kwam geen bericht van ze. Jan en Frans, de twee oudsten, waren als dienstplichtigen onder de wapenen geroepen en allebei gelegerd in Haarlem. De derde, Adje, zat in Den Helder. Die was in het najaar adelborst geworden bij het opleidingsinstituut van de marine. Als hij een weekend thuis was had hij veel bewondering geooft met zijn uniform. Zijn zusjes gingen graag met hem over straat. Maar nu was het dus oorlog. Op de radio werd gezegd dat de marine vanuit de lucht zwaar werd gebombardeerd.

Bericht van de jongens bleef uit. Jan en Frans waren misschien al naar het front. Ze konden wel gewond zijn, of, niemand wilde eraan denken, dood.

Nu hij er rechtstreeks mee werd geconfronteerd bracht de Duitse agresie hun vader van zijn stuk. Het was één ding om koppig Hitlers daden en standpunten te verdedigen, maar het was iets anders om toe te juichen dat zijn leger je huis en je kinderen bedreigde. Zijn vrouw, die hem tot dan toe trouw was gevolgd, keerde zich tegen de Duitsers.

Na twee dagen schreef hij aan zijn oudste jongen een kaart met de absurdistische tekst: 'Beste Jan, nu we weer corresponderen mogen, verwachten we gauw bericht van je met vermelding van je compagnie. We hebben ook aan Frans en Ad geschreven. Kijk uit je ogen en verdedig maar dapper ons lieve vaderlandje tegen de brutale indringer. We gedenken je in onze eigen gevaren. God zij ons allen nabij. Vertrouw op Hem en gebruik je wapens eerlijk en heldhaftig.' Alle kinderen zetten plechtig hun naam op de kaart.

Allerlei geruchten deden de ronde. De Duitsers zouden overal parachutisten neerlaten in Nederlandse uniformen, of verkleed als nonnen.